

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/20/16-19>

Nərminə Seyfəl qızı Mirzəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
mirzaliyevanarmina95@gmail.com

AİLƏDƏ VALİDEYN – YENİYETMƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Ədəbiyyatları tədqiq edildikdə, ailədə yeniyetmə – valideyn münasibətləri ilə bağlı tədqiqatların nəticələri müxtəlifdir. Tədqiqatlarda yeniyetmələrin ailədə qazandıqları sosial davranışlara daha çox diqqət yetirilir. Digər amillərin nisbətən diqqətdən kənarda qaldığı görünür. Əksər yeniyetmələr ailədə xoşbəxtlik, sülh və əmin-amanlıqla bu keçid dövrünü yaşayırlar və inamla böyüyürlər. Keçid dövrünü uğurla keçən yeniyetmənin, bu dövrdə tez-tez çətinlik çəkən yeniyetmədən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti yeniyetmənin həm valideynləri, həm də həmyaşıdları ilə qurduğu münasibətlərin keyfiyyətidir. Məqalədə ailədə valideyn – yeniyetmə münasibətlərinin pedaqoji və psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *yeniyetmə, ailə, valideyn, tərbiyə, sosiallaşma*

Narmina Seyfal Mirzaliyeva
Baku State University
dissertatist
mirzaliyevanarmina95@gmail.com

Pedagogical and psychological features of upbringing in the family - adolescent relationships

Abstract

The literature review is based on the results of studies on adolescent-parent relationships in the family. Innovations in research bring more attention to social behavior in the family. Other factors seem to have been neglected. Most newcomers experience this transitional period with happiness, peace and tranquility in the family and grow up confidently. A key characteristic of an adolescent who successfully transitions, often resulting from the ability to accelerate this progress, is the quality of the relationships the adolescent acquires and develops with peers. In the article, the pedagogical and psychological characteristics of the family psychosocial-adolescent relationship are determined.

Keywords: *adolescent, family, parent, upbringing, socialization*

Giriş

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə tərbiyəsinin rolu əvəzəlməzdir. Son illər valideynlərin ailə tərbiyəsi haqqında fikirlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata-anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır. Belə valideynlər ailə tərbiyəsinin ən sadə məsələlərini belə yoluna qoymaqda çətinlik çəkirlər. Son zamanlar ailə tərbiyəsi problemlərinə dair kitab və kitabçalara da maraq artmışdır. Lakin bir çox ailələrdə, xüsusilə gənc ailələrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində biz ciddi nöqsanlara rast gəlirik. Onlar, əlbəttə, təsadüfi xarakter daşıyır və müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün bəzi məsələləri xüsusilə göstərmək gərəkdir. Atanın bir kişi, ananın isə qadın kimi nümunəsi uşaqların oğlan və qız kimi formalaşmasında eyni dərəcədə zəruridir. Bu baxımdan, valideynlərin uşaqlarına münasibətinin xarakteri də əhəmiyyətlidir. Ailə həyatı yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir.

Məlumdur ki, insanın xarakterinin, əməyə, mənəvi, ideya və mədəniyyət sərvətlərinə münasibətinin əsasları ailədə formalaşır (Əlizadə, Mahmudova, 2013: 365). Heç bir ailədə uşaq kor-koranə, kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hansı valideyn olur-olsun, o, uşaqların tərbiyəsində mütləq müəyyən bir məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir. Bu suallar ətrafında fikirləşmək lazımdır. Valideynlərin bir qisminin məqsədi çox vaxt aydın xarakter daşımır, dəqiq olmur. Bu, uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir. Bu zaman o, öz “tərbiyə üsullarının” nəticələrini əslində görmür, özünün atalıq və analıq borcunu psixoloji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmir (İsmixanov, Vəliyeva, 2013).

Ailə tərbiyəsi məsələlərini biz özümüz başqalarına - uşaq vaxtı ata və anamıza, sonralar isə qonum-qonşuya baxa-baxa, çox vaxt onların səhvlərini təkrar edə-edə öyrənmişik və öyrənirik. Ailə münasibətlərinin yeniyetmələrin tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları belə, uşaqların min bir tellə bağlı olduğu ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir. Ailə münasibətlərinin gənc nəslin, yeniyetmə tərbiyəsindəki rolunun nəzərə alınmaması ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar içərisində xüsusi yer tutur. Bir sıra ailələrdə uşağa verilən mənəvi tələblərlə valideynlərin öz əməlləri uyğun gəlmir. Evin məişət qayğılarında ata-ananın eyni dərəcədə iştirak etməməsi, hətta bu əsasda əmələ gələn söz-söhbət və münaqişələr uşaqlarda kişi və qadın rolları haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Yeniyetmələrin yanında mübahisə açmamaq, açıq söhbət üçün münasib vaxt tapmaq, həyat yoldaşının etiraz və iradlarına diqqətlə qulaq asmaq, onun bütün “dəlilsübutlarını” aydınlaşdırmaq, mübahisəli məsələləri ağıllı surətdə həll etmək, həmişə xeyirxah mövqe tutmaq vacibdir. Ailə bəzən yeniyetmələr üçün öz əhəmiyyətini itirir. Yeniyetmə uşaqlar, xüsusilə oğlanlar özlərinin ünsiyyət tələbatını küçə qruplarında təmin etməyə başlayırlar. Dəqiq müəyyən edilmişdir ki, çətin tərbiyə olunan, cinayət xarakterli əməllərə uyan uşaqların böyük əksəriyyəti məhz natamam ailələrdə böyümüşdür. Boşanmış ailələrdə böyüyən yeniyetmələr boşanmamış lakin münaqişəli ailələrdə böyüyən yeniyetmələrdən daha xoşbəxt və sosialdırlar (Pedagogika fizicheskoy kul'tury, 2017).

Yeniyetmələr fiziki və koqnitiv yetkinlik həddinə çatdıqlarından daha güclü və daha ağıllıdırlar əlbəttə ki, onlar bəzi şeyləri təkbaşına etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Bu məqamda gənclərin öz yolu ilə getmək istəyi ilə bağlı davranış, düşüncə və inancın daha nüanslı tərfi üçün “muxtariyyət” sözünü işlətməyə üstünlük veririk. Yeniyetmə gənclər bunu müxtəlif üsullarla və kontekstlərdə etdikləri üçün, biz muxtariyyət anlayışını psixoloq və tədqiqatçı Larri Steynberqin təklif etdiyi üç ayrı kateqoriyada nəzərdən keçirəcəyik: emosional muxtariyyət, davranış muxtariyyəti və dəyər muxtariyyəti (Pedagogika razvitiya: sodzhatel'nyy dosug i yego sekrety, 2018). Ailə quruluşunun ənənəvi modelinin məhdudiyyətlərini qeyd edərək, paradoksal olaraq, ailənin həyat dövrünün ən faydalı mövcud modelləri ənənəvi nüvə ailəsinin normasına əsaslanır və digər ailə formaları bu normadan kənara çıxma kimi konseptuallaşdırılır. Bu model inkişafın hər mərhələsində ailənin yerinə yetirməli olduğu əsas inkişaf vəzifələrini təsvir edir. Ailənin inkişafının ilk iki mərhələsində əsas qayğılar məktəbi bitirməklə, ailədən kənar münasibətləri inkişaf etdirməklə, təhsilini başa vurmaqla və karyera qurmaqla məşğul ailədən fərqlənməkdir. Üçüncü mərhələdə əsas vəzifələr tərəfdaş seçmək və evlənməyə qərar verməklə bağlı olanlardır. Dördüncü mərhələdə uşaqsız ər-arvad bir yerdə yaşamaq üçün ilkin dövrdə münasibətlərinin əsasını təşkil edən ideallaşdırılmış baxışlara (və ya qarşılıqlı proqnozlara) deyil, digərinin güclü, zəif və özünəməxsus cəhətlərinin real qiymətləndirilməsinə əsaslanan qaydalar hazırlamaladırlar. Beşinci mərhələdə əsas vəzifə cütlüklərin kiçik uşaqlar üçün yer yaratmaq üçün ər-arvad kimi öz rollarını uyğunlaşdırmaqdır. Bu, uşaqların ehtiyaclarını ödəmək üçün rutinləri ehtiva edən valideynlik rollarının inkişafını nəzərdə tutur: təhlükəsizlik, qayğı, nəzarət, intellektual stimullaşdırma. Bu rutinlərin hazırlanması mürəkkəb prosesdir və çox vaxt bunu həyata keçirməkdə çətinliklər psixoloji konsultasiya üçün müraciətə səbəb olur (5). Uşaqların təhlükəsizlik ehtiyaclarını ödəmək üçün qaydalara, məsələn, azyaşlı uşaqları nəzarətsiz qoymamaqla, uşaqları bədbəxt hadisələrdən qorumaq, həmçinin azyaşlı

uşaqların tərbiyəsi tələblərinin tez-tez ortaya çıxardığı məyusluq və qəzəbi idarə etmək üçün bacarıqların inkişaf etdirilməsi daxildir. Uşaqların qida və sığınacaqda təmin edilməsi, bağlılıq, empatiya, anlayış və emosional dəstək üçün rutinlər bu müxtəlif sahələrdə uşaqların qayğıya ehtiyaclarını ödəmək üçün inkişaf etdirilməlidir. Bu cür rutinləri inkişaf etdirməmək müxtəlif emosional çətinliklərə səbəb ola bilər. Aydın qaydalar və məhdudiyyətlər təyin etmək üçün rutinlər; uşaqların bu gözləntilərə uyğun olmasını təmin etmək üçün nəzarətin təmin edilməsi; və qaydalara riayət etmək və qayda pozuntuları üçün uşaqların nəzarət ehtiyacını qarşılayan müvafiq mükafatlar və sanksiyalar təklif etmək. Bu cür rutinlər inkişaf etdirilmədikdə də davranış problemləri yaranır. Uşaqların yaşa uyğun intellektual ehtiyaclarını ödəmək üçün valideyn-uşaq oyunu və ünsiyyət qaydaları uşağın emosional, dil və zehni inkişafında geriləmələrin qarşısını almaq üçün stimullaşdırma da inkişaf etdirilməlidir. Uşaqların bu ehtiyaclarını ödəmək üçün valideyn rollarını və qaydalarını inkişaf etdirməklə yanaşı, bu mərhələnin növbəti vəzifəsi nənə və baba rollarının inkişafı və bunun gətirdiyi ailə münasibətlərinin yenidən qurulmasıdır (Barzilay, Apter, 2014). Uşaqların yeniyetməlik dövrünə daxil olması ilə əlamətdar olan altıncı mərhələdə, yeniyetmələrin daha çox muxtariyyət inkişaf etdirməsinə imkan vermək üçün valideyn-uşaq münasibətlərinin yenidən qurulması tələb olunur. Yaxşı valideyn-uşaq ünsiyyəti və birgə problemlərin həlli bacarıqları bu prosesi asanlaşdırır və bu sahələrdəki bacarıq çatışmazlıqları bir çox yeniyetmələrin psixoloji konsultasiya üçün müraciətlərinin əsasını təşkil edir. Bununla belə, inkişafın bu mərhələsində ailələrini tapan valideynlər təkcə yetkinlik yaşına çatan övladları ilə münasibətlərindəki dəyişikliklərlə deyildir. Yeddinci mərhələ yetkinlik yaşına çatmış uşaqların valideyn evindən çıxarılması ilə əlaqədardır. İdeal olaraq, bu keçid valideynlər və uşaqlar arasında daha az iyerarxik münasibətlərin inkişafına səbəb olur. Bu mərhələdə valideynlər yenidən ər-arvad kimi yaşamağa uyğunlaşmaq, öz mənsəyində olan ailələrində əlillik və ölümə mübarizə aparmaq, övladları ələ getsələr və nəsil verərsə, ailənin genişlənməsinə uyğunlaşmaq vəzifəsi ilə üzləşirlər. Bu həyat dövrü modelinin son mərhələsində ailə valideynlərin fizioloji tənəzzülü və ölümə yaxınlaşmasının öhdəsindən gəlməli, eyni zamanda yaşlıların müdrikliyindən və təcrübəsindən faydalanmaq üçün rutinlər hazırlamalıdır (Beck, Rush, Shaw, Emery, 1987).

Bu həyat dövrü modeli diqqəti ailənin inkişaf etməkdə olan uşağın ehtiyaclarını qarşılama yollarına, həmçinin ailənin həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərində yeniyetmələrə və digər üzvlərə tələblər qoyduğu yollara yönəldir. Ailənin həyat dövrü modelləri də diqqəti uşağın və digər ailə üzvlərinin bir mərhələ geridə qalaraq, digər mərhələyə daxil olduğu keçidlərə yönəldir.

Valideynləri boşanmış uşaqların yarısı özlərinin inkişaf səviyyələrinə görə öz həmyaşıdlarının çoxundan geridə qalır. Onların bir çoxu-nun nitqində pozğunluqlar müşahidə edilir. Dərsdə fikirli olurlar, diqqətləri tez-tez yayınır. Onların çoxu adamlara düşmən gözü ilə baxırlar. Onlar məktəbdə də, evdə də çox vaxt asanlıqla kobudluq edir, münaqişəyə girir, dava-dalaş salırlar. Elə insanlar var ki, valideyn nə qədər qəddar olsa da, onunla son bağları qırmağa gücü çatmır, vicdan əzabı çəkir və özünü günahkar hiss edir. Bu isə münasibətlər və ailədaxili konfliktlər ifrat dərəcəyə çatdıqda, insan ağır psixoloji zərbə aldıqda baş verir. Tərbiyəvi təsirlərin vəhdətdə olmaması uşaqların münasibətlər sisteminin və qiymət meyarlarının formalaşması prosesini çətinləşdirir (Pedagogika, 2018). Ailənin tərbiyə vəzifələri və imkanları haqqında da yanlış təsəvvürlərə də az təsadüf olunmur. Böyüməkdə olan nəslin tələbat - motivasiya sahəsinin, əxlaqi şüurunun və s. formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yeniyetmədə özü haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. O, özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünü-tərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Bundan ötrü bir tərəfdən, uşağı ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş cəlb etmək, ətrafdakı adamlarla onun ünsiyyətini dolğunlaşdırmaq, digər tərəfdən isə onun fəaliyyət sahəsini genişləndirmək zəruridir. Valideynlər uşaqların təbii imkan və qabiliyyətlərinin vaxtında üzə çıxarılması sahəsində də ciddi rol oynayır (Qasımova, Mahmudova, 2002). Yeniyetmənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir. Bu sahədə ailənin öz imkanları və xüsusiyyətləri, uşaq bağçalarının, məktəbin isə öz imkanları və xüsusiyyətləri vardır. Lakin buna baxmayaraq onlar vəhdət təşkil etməlidir. Bir məsələ də mühümdür. Əmək tərbiyəsi, mənəvi tərbiyə və ya əqli tərbiyənin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus

məzmunu, vəzifələri və üsulları vardır. Ata və ana onları yaxşı bilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, şəxsiyyət hissə hissə tərbiyə olunmur. Onun formalaşması sistemli xarakter daşıyır.

Nəticə

İnsan amilinin əsas yer tutduğu hazırkı dövrdə gənc nəslin, yeniyetmələrin elmi dünyagörüşünə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan, ahəngdar inkişaf etmiş, ictimai cəhətdən fəal olan, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması, formalaşdırılması ən vacib, təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur. Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Buna görə də ailə tərbiyəsində onların qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirmək vacibdir. Ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin münasibətləri mənimsəyirlər, bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri və s. formalaşır. Belə ki, ailə tərbiyəsinin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır: valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi-emosional xarakter daşıyır. Ana uşaqla hisslərin dili ilə danışır. Ata məhəbbəti də şirindir, övladların qəlbini rıqqətə gətirir. Ailə tərbiyəsinin üstünlüyü də, zərifliyi də məhz buradadır. Fiziki və psixoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmək üçün uşağa, hər şeydən əvvəl, valideyn məhəbbəti gərəkdir. Ancaq bir şərtlə: ata-ananın məhəbbəti uşağı inkişaf etdirməlidir. Onun nəinki bugünkü, həm də sabahkı xoşbəxtliyinin rəhni olmalıdır. Valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidirlər ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. O, cəmiyyət üçün faydalı adam kimi böyüsün, ailə, kollektiv, ümumiyyətlə xalq üçün ağır yükə çevrilməsin.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, H., Mahmudova, R. (2013). Sosial pedaqogika, 365 s.
2. İsmixanov, M., Vəliyeva, S. (2013). "Sosial Pedaqogika. Bakı.
3. Pedagogika fizicheskoy kul'tury. (2017). Uchebnik dlya studentov VUZov. Pod red. Neverkovicha, S.D. M.: Academia.
4. Pedagogika razvitiya: sodержatel'nyy dosug i yego sekrety. (2018). Pod red. Karelovoy, I.M. Rn/D: Feniks.
5. <https://aztehsil.com/valideyn/201-ail-trbiysinin-pedaqoji-prinsiplri.html>
6. Barzilay, S., Apter, A. (2014). Psychological models of suicide. Archives of suicide research, 18(4).
7. Beck, A., Rush, A., Shaw, B., Emery, G. (1987). Cognitive therapy of depression. New York: The Guilford Press Bergeron, D.
8. Pedagogika. (2018). Uchebnik dlya VUZov. Standart tret'yego pokoleniya. Pod red. P. Tryapitsynoy. SPb.: Piter.
9. Qasımova, L., Mahmudova, R. (2002). Pedaqogika.

Rəyçi: p.e.d. Ləzifə Qasımova

Göndərilib: 09.12.2022

Qəbul edilib: 23.01.2023